

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏՆԵՐԸ՝ ԶԻՅԱ
ԳՅՈՔԱԼՓԻ ՄԱՍԻՆ**

Բանալի բառեր՝ թյուրքականություն, գաղափարախոսություն, խորհրդային, տեսական, գրականագիտություն, օսմանյան անցյալ

Թյուրքականության նշանավոր գաղափարախոս Զիյա Գյոքալփի¹ (1876-1924) քաղաքական, մշակութաբանական, լեզվաբանական հայացքները և գրական ստեղծագործությունները տարբեր տեսանկյուններից լուսաբանվել են ռուսաստանյան ու նախկին ԽՍՀՄ գիտնականների տարաբնույթ աշխատություններում: Հատկապես կարևորվում են ռուսական ու խորհրդային արևելագիտության ամենաակնազարկ դեմքերից մեկի՝ ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Վլադիմիր Գորդլևսկու (1876-1956)² տարբեր տարիների հրապարա-

---

¹ Տե՛ս նաև գյոքալփյան թեմատիկայով մեր նախկին հրապարակումներից հետևյալները Al. Safarian, Ziya Gökalp on National Education, “Iran and the Caucasus”, Volume 8.2, BRILL, Leiden-Boston, 2004, pp. 219-229, Ալ. Սաֆարյան, Զիյա Գյոքալփի և «Թյուրքականության հիմունքները», Երևան, 2012, նույնի Քեմալականների լեզվական քաղաքականության ակունքներում. Զիյա Գյոքալփի լեզվաբանական հայացքները, «Ժամանակակից Եվրասիա», հ. III (2), Երևան, 2014, էջ 52-76, նույնի Զիյա Գյոքալփի՝ թուրք բանահյուսության և գրականության մասին, «Արևելագիտության հարցեր», Երևան, 2015, էջ 150-174:

² Ռուսաստանյան ժամանակակից առաջատար թուրքագետ-պատմաբաններն արդարացիորեն հենց Վ. Ա. Գորդլևսկուն են անվանում «օսմանագետ-թուրքագետների մոսկովյան դպրոցի հիմնադիր»: Մասնավորապես տե՛ս Ս. Փ. Օրեշկովա, Некоторые размышления о развитии тюркологии и османистики. Turcica et Ottomanica: Сборник статей в честь 70-летия М. С. Мейера, Москва, 2006, стр. 27, Н. А. Баскаков, Введение в изучение тюркских языков, Москва, “Высшая школа”, 1962, стр. 37-38: Տե՛ս նաև Ալ. Սաֆարյան,

կումները: Գիտական հետաքրքրությունների բացառիկ լայն շրջանակով օժտված Վ. Ա. Գորդլևսկին մասնավորապես հեղինակել է թուրք գրականության ու բանահյուսության, Օսմանյան կայսրության ու Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական պատմության, մշակույթի (մասնավորապես՝ մամուլի), տնտեսական հարաբերությունների հիմնահարցերին նվիրված բազմաթիվ հիմնարար աշխատություններ, որոնցում բազմաթիվ կոնկրետ անդրադարձներ կան նաև Զիյա Գյոքալփի և նրա գաղափարական հետևորդների գործունեությանը: Հիշյալ աշխատությունները ոչ միայն տեսաբանի դատողություններ կամ փորձագետի եզրակացություններ, այլև ժամանակակցի և անմիջական ականատեսի արժեքավոր, հաճախ էլ եզակի վկայություններ են պարունակում ու հետագայում օգտագործվել են համապատասխան հիմնահարցերով հետաքրքրվող գրեթե բոլոր խորհրդային արևելագետների պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում:

Առաջին անգամ «Արևելք» («Восток») խորհրդային հանդեսում 1925թ. տպագրված «Ալի Էմիրի» մահախոսական հոդվածում, խոսելով Դիարբեքի մասին, Վ. Ա. Գորդլևսկին հատուկ շեշտել է, որ հենց այդ քաղաքն է «Թուրքիային տվել պանթյուրքիզմի ժամանակակից գաղափարախոս Զիյա Գյոքալփին»³:

«Օսմանյան գրականության անցումային շրջանը (Քյոփրյուլյուզադե Մեհմեդ Ֆուադի գրքի առթիվ)» հոդված-գրախոս-

---

Ռ. Մելքոնյան, Ակադեմիկոս Վ. Գորդլևսկին՝ Օսմանյան կայսրությունում բռնի իսլամացման մասին, «Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. VI, Երևան, 2009, էջ 298-304, Գ. Մելիքյան, Ալ. Սաֆարյան, Ակադեմիկոս Վլադիմիր Գորդլևսկին՝ հայագիտական հիմնահարցերի մասին, «Արևելագիտության հարցեր» VII, Երևան, 2012, էջ 148-165:

³ В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. IV, (Этнография, история, востоковедения, рецензии), Москва, 1968, стр. 466.

սականում, որն առաջին անգամ հրատարակվել էր 1926 թ., ճանաչված ռուսաստանյան թյուրքագետն ընդգծում էր, որ գրախոսվող գրքի հեղինակը «թուրանիզմի հիմնադիր» Ջիյա Գյոքալվիի աշակերտն է և էմիլ Դյուրքհեյմի ջերմ երկրպագուն, ով «երբեմն բռնաբարում է փաստերը», սակայն գրական կյանքի ընթացքը բացատրում է պատմական պայմաններով, և «գրականության պատմությունն, այսպիսով, վեր է ածվում հասարակական գաղափարների պատմության»⁴: Նույն հոդվածում խոսելով «օսմանյան պոեզիայի» անվանի ներկայացուցիչ Թևֆիք Ֆիքրեթի (1867-1915)⁵ մասին՝ Վ. Գորդլևսկին հիշեցնում էր, որ «պանթյուրքիստ Ջիյա Գյոքալվիը զուսպ էր արտահայտվում Թ. Ֆիքրեթի մասին»՝ քննադատելով այդ բանաստեղծի սերը օտար բառերի հանդեպ և «ազգային թեմաների բացակայությունը»⁶ (ինչն, ըստ էության, նշանակում էր, որ թյուրքականության գաղափարախոսը հանգուցյալ Թևֆիք Ֆիքրեթին անողորմ մեղադրանք էր ներկայացրել աշխարհաքաղաքացիության մեջ):

1920-ական թթ. երկրորդ կեսի՝ «ետգյոքալվիան» թյուրքական մամուլի նյութերի վերլուծության արդյունքում ստեղծ-

---

⁴ Տե՛ս В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. II (Язык и литература), Москва, 1961, стр. 444-445:

⁵ Թևֆիք Ֆիքրեթի մասին մանրամասն տե՛ս Տիգրան Պետրոսյան, Թյուրքական գրականության նորարարը. Թևֆիք Ֆիքրեթ, «ՎԵՄ-համահայկական հանդես», թիվ 1(33), Երևան, 2011, էջ 213- 241, նույնի Օսմանյան կայսրության երիտասարդության առաքելությունն ըստ Թևֆիք Ֆիքրեթի, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VII, Երևան, 2011, էջ 141-147, նույնի Երիտթյուրքական հետազոտության արտացոլումը Թևֆիք Ֆիքրեթի ստեղծագործություններում , Համատեքստ-2009, ԵՊՀ, Երևան, 2010, էջ 189-195, նույնի Թևֆիք Ֆիքրեթի պոեզիայի որոշ առանձնահատկությունների շուրջ («Մառախուղ» բանաստեղծությունը), Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VI, Երևան, 2009, էջ 323-330, նույնի Թևֆիք Ֆիքրեթի «Հին պատմություն» պոեմի և նրա լեզվաոճական առանձնահատկությունների մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», №3(626), Երևան, 2009, էջ 269-273:

⁶ Տե՛ս В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. II, стр. 459:

ված «Անատոլիական մամուլը՝ գրերի լատինականացման նախօրեին» հոդվածում Վլադիմիր Գորդլևսկին Զիյա Գյոքալփին անվանում է «ժուռնալիզմի ուղեղ» ("мозг журнализма")⁷:

«Մեհմեդ Էմին» հոդվածում, որը գրվել էր արդեն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (ավելի կոնկրետ՝ 1944 թվականին՝ «Թուրանի Մարգարե» Մեհմեդ Էմին Յուրդաքուլի⁸ մահվանից անմիջապես հետո), Վ. Ա. Գորդլևսկին Գյոքալփին անվանել է «թուրանիզմի առավել ականավոր մունետիկ»⁹:

Վլադիմիր Գորդլևսկու «Արդյո՞ք խալիֆ է եղել թուրքական սուլթանը»¹⁰ հիմնարար աշխատությունում նշվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո (1919թ.) «ագրեսիվ շովինիզմով համակված՝ հետադիմական գաղափարախոսության առաջնորդ Զիյա Գյոքալփը» հրահրում էր ռուսաստանյան մուսուլմաններին բոլշևիկների դեմ՝ Մուհամմեդի տեղակալ խալիֆի գլխավորությամբ միասնական մուսուլմանական պետություն ստեղծելու կոչ անելով նրանց»¹¹:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վ. Ա. Գորդլևսկու՝ 1924 թվականի հունիսին գրված «Լոր Թուրքիայի գաղափարախոսությունը (Մամուլի տեսություն)» հոդ-

---

⁷ Տե՛ս В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III, (История и культура), Москва, 1962, стр. 481:

⁸ Մեհմեդ Էմին Յուրդաքուլի (1869-1944), այս պանթուրքիստ հեղինակի վերաբերյալ գրականության, Զիյա Գյոքալփի՝ «Թյուրքականության հիմունքներում» նրան տված գնահատականի մասին տե՛ս Ալ. Սաֆարյան, Զիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները», էջ 100-101, 194-195:

⁹ Տե՛ս В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III, 1962, стр.165:

¹⁰ „Был ли турецкий султан халифом?“ (Привесок к монографии В. В. Бартольда), առաջին անգամ հրատարակվել է 1954 թվականին՝ Տաջիկական ԽՍՀ ԳԱ Պատմության, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի որոշմամբ: Տե՛ս „Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР“, вып. V, 1954, стр. 17-27:

¹¹ Տե՛ս В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III, 1962, стр.195:

վածը, որում անդրադառնալով պանթուրքիստ գրողներին՝ հողվածագիրը մասնավորապես գրել է. «Իդեալիստ-պանթուրքիստները նախապես ժխտում էին իրական հայրենիքը: Նրանք ցանկանում էին ստեղծել «նոր Թուրան»... Նրանք կարծում էին, որ թուրքերի համար հայրենիք է հանդիսանում ոչ թե Թուրքիան և կամ Թուրքեստանը. հայրենիքը նրանց համար մարմնավորված էր մեծ ու հավերժական «Թուրան» երկրում¹²: Ու պարզ չէր, արդյո՞ք ցանկանում են «նորթուրանականները» շուռ գալ հետ՝ դեպի Միջին Ասիա, «ազգային հերոսներ» Օդուզի, Աթիլլայի և Չինգիզ Խանի ժամանակները, թե՞ դա ազատ ու կուլտուրական «նոր կյանքի» արշալույսի առաջին առկայծումները տեսած իդեալիստների մի խմբակ է: Պանթուրքիզմի ամբողջ իմաստը, նրա գործուն ուժը բացատրել է մեծ «դաստիարակ» (մյուրշիդ) Ջիյա Գյոքալփը՝ «Յենիմեջմուս» հանդեսի շուրջը համախմբելով երիտասարդությանը. նա շարադրում էր թուրքական ազգայնականության էությունը: Այն ժամանակ գրականությունը առաջին անգամ արտացոլեց իրական կյանքը, և անգամ ծանր ազգային փորձությունները չէին կարող սասանել պանթուրքիստներին: Ազգային գաղափարը աճում և ավելի ու ավելի կողմնակիցներ է գտնում, ուլքեր աշխատում են ոչ թե «Թուրանի», այլ փոքրասիական հայրենիքի համար (ընդգծումն իմն է- Ա. Ս.): «Թուրանի» մասին երազանքները ցիրուցան են եղել...»¹³: Նույն հողվածի՝ «թուրքական օջախներին» նվիրված հատ-

¹² Այստեղ Վ. Գորդլևսկին ակնհայտորեն հիշում է կրկին Ջիյա Գյոքալփի «Թուրան» բանաստեղծության «Թուրքերի հայրենիքը ոչ Թուրքիան է, ոչ էլ Թուրքեստանը, այլ մեծ ու հավերժական «Թուրան» երկիրը» տողերը: Լ. Ալկանան Գյոքալփի բանաստեղծությունների մեծամասնությունը որակել է որպես հանգավորված պրոպագանդիստական ճառեր, ինչի մասին որոշակիորեն վկայում են հենց այդ բանաստեղծությունների վերնագրերը՝ «Թուրան», «Ազգ», «Լեզու», «Կրոն», «Պարտականություն» և այլն: Տե՛ս Ա. Օ. Алькаева, Очерки по истории турецкой литературы 1908-1939 гг., Москва, 1959, стр. 30.

¹³ В. А. Гордлеявский, Избранные сочинения, т. III, стр.496-497.

վածում հեղինակը նաև հավելել է. «Զիյա Գյոքալփը.... կարծում է, որ բուրժուական պետությունը կծնի հետադիմական մղում դեպի կլերիկալները և պանիսլամիզմ, վնաս կհասցնի պետության անվտանգությանը, նրա մշակույթին: Կարծես թե նրա մոտ կասկածներ են ծնվում պանթուրքիզմի բուժիչ ուժի հանդեպ»¹⁴: Այստեղ հողվածագիրը տուրք է տվել Լենին-Աթաթուրք դաշինքի ջատագովությանը, պանթուրքիստների՝ թուրք ազգայնականների վերածվելու մասին առասպելն իբրև իրականություն ներկայացնելու խորհրդային պատմագրության և արևելագիտության մեջ գերիշխող, բայց բացարձակապես անհիմն միտումին: Մինչդեռ ակնհայտ է, որ Զիյա Գյոքալփի տեսական փնտրտուքի հանրագումարային խտացումն արտացոլող «Թյուրքականության հիմունքները» աշխատությունում թուրքիզմը (Türkiyecilik), «օղուզակա-նությունը կամ թյուրքմենականությունը», այսինքն՝ թուրքերի, ադրբեջանցիների և թուրքմենների միասնականության ջատագովությունը (Oğuzculuk yahut Türkmencilik) ու «թուրանականությունը» (Turancılık) հանդես են գալիս որպես միասնական գաղափարախոսության՝ համաթյուրքականության կամ պանթուրքիզմի (Türkçülük) մեկմեկու շաղկապված ծրագրային փուլեր¹⁵: Իրենց ուսուցչի պրոպագանդած պանթուրքիստական կոնկրետ ծրագրից Գյոքալփի «ուղղադավան» հետևորդները հետագայում էլ չէին շեղվելու: Ակնհայտ է նաև, որ այսպես կոչված «փոքրասիական հայրենիքում» մոլեգնող թուրքական ազգայնամոլության կենսագործումն իրականում նշանակում էր բնիկ քրիստոնյա ժողովուրդների՝ հայերի, հույների, ասորիների ցեղասպանություն¹⁶:

¹⁴ St 'u նույն տեղում, էջ 500:

¹⁵ St 'u Ziya Gökalp, Türkçülügün Esasları, Dördüncü Basılış, İstanbul, 1961,ss. 17-21:

¹⁶ Պանթուրքիզմի նկատմամբ միանշանակ մերժողական, իսկ թուրքիզմի նկատմամբ «ներողամիտ» խորհրդային պատմագրության քննադատությունը տե՛ս Հր. Միմոնյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարա-

Այսօր ակնհայտ է և այն, որ թեև Մուստաֆա Քեմալը և իր մերձավորներն ու հետևորդները պաշտոնապես (հաճախ՝ առերևույթ) խուսափում էին պանթուրքիզմը արտաքին քաղաքականության գերակայություն հռչակելու բացահայտ հակախորհրդային ու հակառուսական ավանտյուրայից, այսուհանդերձ, պանթուրքիստական նկրտումները Թուրքիայում երբևէ չէին մարելու ու նորովի բորբոքվելու, նոր դրսևորումներ էին ունենալու Խորհրդային Միության փլուզումից հետո¹⁷:

Զիյա Գյոքալփին և թյուրքականության այլ գործիչներին համառոտ կերպով անդրադարձել է Ազատ Իբրահիմովը, ում գրքույկում պարզապես անթաքույց է համակրանքը թուրքիզմի և քեմալականության հանդեպ¹⁸: Բայց այս հեղինակն էլ պանթուրքիզմը գնահատում է որպես «ռասիստական տեսություն, որը քարոզում է թյուրքական լեզուներով խոսող բոլոր ժողովուրդների արհեստական միավորում»¹⁹:

Խորհրդային շրջանում թյուրքականության (պանթուրքիզմի) գաղափարախոսության ու կոնկրետ Զիյա Գյոքալփի աշխարհայացքի քննադատության տեսանկյունից հետաքրքիր է Ադրբեյջանական ԽՍՀ ԳԱ իմբազրական-հրատարակչական

բանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 243, 287, Լ. Խուրշուդյան, Հայոց ազգային գաղափարախոսություն, Երևան, 1999, էջ 59:

¹⁷ Մասնավորապես տե՛ս Heinz Kramer, Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence.- Perceptions: Journal of International Affairs, March- May, 1996, p. 3, Ե. Уразова, Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ, - М., «АСТИ-ИЗДО», 2003, 208 стр., Zahir Avşar, Ferruh Solak, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Ankara, 1994, Ramazan Özey, Dünya Platformunda Türk Dünyası, İstanbul, 1999, ss. 22-23, Անուշ Հովհաննիսյան, ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, «Թուրք միասնության» գաղափարը և դարաբաղյան հարցը, - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XX, Երևան, 2001, էջ 74-81, Գ. Մ. Արշակյան, Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում (1991 - 2001 թթ.), Երևան, 2009, էջ 13-35:

¹⁸ Տե՛ս А. Х. Ибрагимов, Печать Турции, Издательство Московского университета, Москва, 1965, 47 стр: Կոնկրետ Զիյա Գյոքալփի, «Թյուրքյուրդու» և « Գենչ Քալեմեր» հանդեսի մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

¹⁹ Նույն տեղում:

խորհրդի որոշմամբ ու ԽՍՀՄ պետական և արևելագիտական շրջանակներում բացառիկ ազդեցություն վայելող Ա. Ֆ. Միլլերի իմբազրությամբ հրատարակված Էսմերալդա Հասանովայի «Բուրժուական նացիոնալիզմի գաղափարախոսությունը Թուրքիայում (1908-1914 թթ.)» մենագրությունը²⁰, որտեղ հստակ ընդգծվում էր այն դրույթը, որ թյուրքականությունը (тюркизм) «ի սկզբանե ծանրաբեռնված էր նաև սպեցիֆիկ շերտավորմամբ՝ պանթյուրքիզմով, որն արտացոլում էր թուրքական հետադիմական շրջանների ձգտումը Թուրքիայի իշխանության տակ «միավորելու» (այսինքն՝ ենթարկելու) բոլոր թյուրքալեզու ժողովուրդներին»²¹:

Մենագրության մեջ հեղինակը մասնավորաբար անդրադարձել է գյոքալիյան «Կարմիր խնձոր» («Kızıl Elma», առաջին հրատ. 1913թ.) հայտնի պոեմին: Էսմերալդա Հասանովայի գնահատմամբ՝ պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններում թուրքերի ազգային ու ռասայական «բացառիկությունը» փառաբանող այս պոեմում «նոր կյանքի, առաջադիմության, մշակույթի մասին առաջադիմական, բուրժուա-լուսավորչական երազները» միահյուսվում են «հետադիմական պանթյուրանիստական արտահայտությունների հետ»²²:

---

²⁰ Э. Ю. Гасанова, Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914 гг.), Баку, 1966. Է. Հասանովայի դրոյթների քննադատությունը տե՛ս նաև А. Р. Оганесян, К историографии проблем зарождения буржуазно-националистической идеологии в Турции, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 5, Երևան, 1990, էջ 37-44: Տե՛ս նաև Էսմերալդա Հասանովայի հրատարակումներից՝ Об идеологии национально-освободительного движения в Турции и роли Кемаля Ататюрка в ее развитии,- Турция. История и современность (сборник статей), Москва, 1988, стр. 165-175, Ислам и принцип лаицизма в современной Турции, - Религия и общественная мысль стран Востока, Москва, 1974, стр. 94-114:

²¹ Гасанова Э., Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок, с. 6.

²² Նույն տեղում, էջ 130:

Պոեմի հերոսը՝ երիտասարդ ստամբուլցի նկարիչ Թուրգուրը երագում է իդեալական հասարակության մասին: Լսելով երկրի վրա դրախտային հասարակության գոյության մասին՝ նա գնում է որոնելու «Կարմիր խնձորը» (այն է՝ իդեալական երկիրը): Բաքվում հանդիպելով Փարիզում կրթություն ստացած Այ-հանըմին՝ Թուրգուրը սիրահարվում է նրան, բայց ստիպված է լինում հեռանալ նրանից: Այդ ամենը տեսիլք է թվում: Թուրգուրը պատմում է այս մասին իր հոգևոր առաջնորդին՝ մոլլային, որը պատասխանում է, թե «Կարմիր խնձորը» առայժմ երագ է և առասպել, սակայն կգա այն օրը, երբ այն իրականություն կդառնա: Քանի դեռ չի ստեղծվի «գուտ թուրքական մշակույթ», «Կարմիր խնձորը» պատրանքային աշխարհ է: Գովերգելով թուրքերի անցյալը՝ հեղինակը ավստոսանք է հայտնում, որ այլևս գոյություն չունի երբեմնի պատմական ու ռասայական միասնականությունը և փորձում ուրվագծել միասնական ազգային կյանքը «Կարմիր խնձորի» երկրում, ուր զարգանալու են թուրք հասարակության ազգային գիտակցությունն ու մշակույթը: Այնտեղ էլ կհայտնվեն նոր Օրհոնը և նոր Թուրֆանը: «Կարմիր խնձորի» երկրում ոչ մի հետք չի մնա այլ ազգերի մշակույթի նմանակումից: «Բայց ով գիտի այդ երկրի ճանապարհը...»: Լսելով այս բառերը՝ վարագույրի հետևում գտնվող Այ-հանըմը, ով իսլամի դասեր էր ստանում մոլլայից, մտածում է, որ եթե «Կարմիր խնձորը» գոյություն ունի ոչ թե երկրի վրա, այլ թուրք ազգի հոգում, ուրեմն այն պետք է հենց այնտեղ էլ փնտրել: Թուրքը կարիք ունի յուրահատուկ, իրեն բնորոշ կյանքի, այստեղից բխում է բավական անսպասելի հետևություն. Նման կյանք հնարավոր է ոչ թե Բաքվում, Կազանում կամ Մտամբուլում, այլ «ազատ Շվեյցարիայում»: Այդ պատճառով Այ-հանըմը որոշում է ծնողների մահից հետո ստացած ժառանգությունը ծախսել Լոզանի մոտ համալսարանական քաղաքի շինարարության վրա, որտեղից դեպի Թուրան կտարածվի ազգային մշակույթը, կկրթվեն գիտնականներ,

բանաստեղծներ, գրողներ, տեխնիկներ, առևտրականներ, արդյունաբերողներ... Քաղաք-համալսարանից լուսավորությունը կտարածվի մինչև Կաշգար, Ալթայ, Կազան ու Կոնյա, որտեղ էլ կհիմնվեն նոր, զուտ թուրքական համալսարաններ, ակադեմիաներ, տարբեր մշակութային ու հասարակական հիմնարկներ: Հենց դա է «Կարմիր խնձորը» որում մարմնավորվում են թուրքագրի երազները»: Այ-հանըմի ընդունած որոշումն իսկույն իրագործվում է, նրա միջոցներով կառուցվում է համալսարանական քաղաքը, ուր ժամանում է Թուրքութը և ամուսնանում Այ-հանըմի հետ՝ գտնելով իր «Կարմիր խնձորը»: Զիյա Գյոքալփը պոեմն ավարտում է՝ Բարձրյալին խնդրելով անսալիբ ադոթքին. «Ey Tanrı icâbet kil bu duaya:/ Bizi de kavuştur Kızılelma'ya!... /Աստված, [բարեհաճությամբ] ընդունիր այս ադոթքը,/ Մեզ էլ հասցրու Կարմիր խնձորին... »²³:

Է. Հասանովայի վերոհիշյալ մենագրությունը ժամանակին գրախոսել է մեր ականավոր պետական ու քաղաքական գործիչ, պատմաբան, հրապարակախոս պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանը²⁴: Նշելով, որ «հակադրելով պանթուրքիզմը թյուրքիզմին» (“противопоставляя пантюркизм тюркизму”), Է. Հասանովան ընկնում է ծայրահեղության մեջ՝ կարծելով, որ մեկը մյուսի անտիթեզն է, չի ժխտում, բայց շղարշում է այն ճշմարտությունը, որ «թյուրքիզմը և պանթուրքիզմը» հանդես են եկել ու հանդես են գալիս օրգանական սերտ կապի մեջ, բխում են մեկը մյուսից, պայմանավորված են մեկը մյուսով և զեթ պատմական հանգամանքների բերումով են ի հայտ գալիս

---

²³ Նույն տեղում, էջ 130-131:

²⁴ Տե՛ս Դժ. Կիրակոսյան, Օ կնիգե Զ. Յու. Դասանովայ, “Իդեոլոգիա բուրժուազնոգ նացիոնալիզմա Վ Կուրցիոն քերիոդ մլադոտուրոկ (1908-1914)” – “Վեսնիկ Երեւանսկոգո ւնիււերսիտեգա”, 1967, Ի 3, սթր. 253-257: Գրախոսությունը արտատպվել է պրոֆ. Արման Կիրակոսյանի աշխատասիրությամբ հրատարակված «Ջ. Կիրակոսյան, Ընտրանի, Եր., 2014» գրքում (էջ 115-121):

տարբեր ձևերով²⁵: Այնուհետև գրախոսը փաստում է, որ թեև մենագրության մեջ օգտագործված նյութերն ապացուցում են «պանթյուրքիզմի և թյուրքիզմի» միասնականությունը, փոխպայմանավորվածությունը, սակայն Է. Հասանովան չի բացահայտում թուրքական մեծապետական նացիոնալիզմի և երիտթուրքերի՝ կեղեքվող ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ վարած հրեշավոր քաղաքականության հետադիմական բնույթը, մինչդեռ «թուրքական բուրժուական նացիոնալիզմի առաջնորդները, ձգտելով պահպանել դեսպոտիկ թուրքական կայսրությունը, հանդես էին գալիս ոչ թե իբրև շահագործվող ազգի առաջադիմական նացիոնալիզմի ներկայացուցիչներ, այլ որպես մարտնչող մեծապետական նացիոնալիստներ», և հենց սա են ապացուցում գրքում հետագայում բարձրացված հարցերը, հեղինակի մեջբերումները... Պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանը, համաձայնելով Է. Հասանովայի այն գնահատականին, որ Հալիդե Էդիբը²⁶ և Ջիյա Գյոքալփը հանդես էին

---

²⁵ Տե՛ս Ջ. Կիրակոսյան, Ընտրանի, էջ 118:

²⁶ Հալիդե Էդիբ-Աղըվարը (1884-1964) ոչ միայն թուրք, այլև արևմտյան ու ռուսաստանյան ուսումնասիրողների կողմից ավանդաբար ներկայացվում է ոչ միայն որպես տաղանդավոր գրող, այլև որպես թուրքական ֆեմինիզմի ու քեմալական շարժմանը մասնակից կին-գիևվորի խորհրդանիշ: Մասնավորապես տե՛ս Ариадна Тыркова, Старая Турция и младотурки. Год в Константинополи, Петроград, стр. 158, В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. 3, стр. 497, Frederik W.Frey, The Turkish Political Elite, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, 1965, pp. 29, 36, 38, 48, 85, 91, 114, 128, 136, 150, 151, 153, 306, 328, 337, 425, Armajani Yahya, Middle East. Past and Present, Prenticce-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1970, pp. 277, Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce. Cilt 4. Milliyetçilik. İletişim Yayınları 848, İstanbul, 2002, էջ 199, 241, 242, 269, 533, 732, 733, 734, 735, 746, 803, 812, 813, 828: Հալիդե Էդիբին մեր հեղինակների անդրադարձները տե՛ս Գրիկեր, Եոզղատի հայասպանության վավերագրական պատմությունը, Նիւ Յորք, 1980, էջ 13-14, Ռուբեն Մելքոնյան, Հայոց ցեղասպանությունը և թուրք գրողները, «Հայոց Մեծ Եղեռն-90», Երևան, 2005, էջ 276-277, նույնի Հայերի բռնի իսլամացումը ցեղասպանության տարիներին. Ընթացքը և հետևանքները. Երևան, 2010, էջ 30-31:

գալիս թուրքական «շովինիզմի» դիրքերից, հիմնավորում ծավալապաշտական քաղաքականությունը, միաժամանակ հերքում է գրախոսվող մենագրության հեղինակի պնդումն այն մասին, թե իբր պանթուրքիստների մեջ կային նաև անկեղծ մոլորյալներ²⁷: Այնուհետև Ջ. Ս. Կիրակոսյանը մեջբերում է խորհրդային պատմաբան Օ. Գիգինեիշվիլու ձևակերպումը. «Զիյա Գյոքալփի պանթուրքիստական ուսմունքը դիտում էր Թուրքիայում ապրող բոլոր ոչ թուրքերին անկախ նրանց քրիստոնյա կամ մուսուլման լինելուց, որպես թուրքերի թշնամիներ, պահանջում էր Թուրքիան վերածել էթնիկապես զուտ թուրքական կայսրության»²⁸:

Նախկին ԽՍՀՄ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի և Ադրբեջանական ԽՍՀ ԳԱ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների ինստիտուտի կողմից հրատարակված Համիդ Ջեյնալաբդին-օղլի Ալիևի ծավալուն մենագրությունը²⁹ նվիրված էր 1908թ. երիտթուրքական հեղափոխությանը, երիտթուրքերի կառավարության ներքին քաղաքականությանը, Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության մասնակցության, այդ պատերազմի՝ թուրքական

---

²⁷ Տե՛ս Ջ. Կիրակոսյան, Ընտրանի, էջ 118-119:

²⁸ Օ. Ի. Գիգինեիշվիլի, Из истории экспансионистской политики младотурок (автореферат), Тбилиси, 1954, стр. 10, տե՛ս նաև Ջ. Կիրակոսյան, Ընտրանի, էջ 119: Ուշագրավ է, որ 1984թ. տպագրված «Պանթուրքիզմի ագրեսիվ դոկտրինան երեկ և այսօր» հույժ արժեքավոր հոդվածում Ջ. Ս. Կիրակոսյանը, անդրադառնալով է. Հասանովայի տեսակետների հետագա էվոլյուցիային ու կոնկրետ հրապարակումներից մեկին, արձանագրել է. «Սովետական Ադրբեջանի անվանի թուրքագետ է. Հասանովան գտնում է, որ գաղափարապես ֆաշիզմին ամենամոտ կանգնած են եղել պանթուրքիստները (ընդգծումն իմն է – Ա. Ս.), որ նրանց միավորում են ռաֆիզմը, շովինիզմը, հակասովետիզմը»: Տե՛ս և հմմտ. Զ. Ե. Գասանով, Антикоммунизм В Турции// Национально–освободительное движение и современная идеологическая борьба, Баку, 1973, стр. 102, Ջ. Կիրակոսյան, Ընտրանի, էջ 556:

²⁹ Գ. Յ. Ալիև, Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.), Москва, 1972, 388 стр.

տնտեսության վրա գործած ազդեցության, ռազմական գործողությունների ընթացքի, Կովկասում թուրքական ինտերվենցիայի, երիտթուրքական արտաքին և ներքին քաղաքականության կործանարար հետևանքների: Չնայած հիշյալ մենագրությունում տեղ գտած բազում վիճելի ձևակերպումների և հետևությունների³⁰՝ հարկ է նշել, որ այս գրքում արձանագրված են իրողություններ, որոնք այսօր երբեմն անհավանական ցինիզմով վիճարկվում են ադրբեջանական որոշ «գիտնականների» կողմից: Մասնավորապես հեղինակն արձանագրում է այն փաստը, որ թեև Օսմանյան կայսրությունում «տեղահանության» մասին օրենքը ձևականորեն նախատեսում էր բնակչության «էվակուացիան» այն շրջաններից, որոնց «սպառնում էր ռուսական բանակը», սակայն իրականում այն կիրառվում էր ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև Կենտրոնական Անատոլիայում ու Ստամբուլում բնակվող հայերի դեմ, և «հարազատ վայրերից արքտրված 1.5 միլիոն հայերի համար «տեղահանության» մասին օրենքը նշանակում էր զանգվածային ոչնչացում»³¹:

---

³⁰ Այս գրքի անընդունելի, անգամ անհեթեթ դրույթների հանգամանակից քննադատությունը տե՛ս Դժ. Ս. Киракосян, А. П. Симонян, Г. З. Алиев. Турция в период правления младотурок (1908-1918гг.), Вестник общественных наук АН. Арм. ССР, Е., 1973, №6, стр. 107-111, ինչպես նաև Ջ. Կիրակոսյան, Ընտրանի, էջ 186: Այս գրախոսականում հեղինակները մասնավորապես ընդգծում են, որ պատմականորեն սխալ է ամբողջ ոչ թուրքական բուրժուազիան համարել «օտարերկրյա կապիտալի ագենտուրա»: Տե՛ս և նմնտ. Գ. Յ. Алиев, указ. соч., с. 15, Ջ. Կիրակոսյան, Ընտրանի, էջ 190, տե՛ս նաև Ալ. Սաֆարյան, «Տնտեսական թյուրքականությունը», Էտատիզմի քաղաքականությունը Թուրքիայում և տնտեսության «թուրքացումը», ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, Երևան, 2012, էջ 31-38:

³¹ Տե՛ս Գ. Յ. Алиев, Турция в период правления младотурок, стр. 277: Հեղինակն այնուհետև գրել է. «Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ոչնչացվել է միլիոնից ավելի հայ: Ողջ մնացածները փրկվել են միմիայն արտասահման փախչելու շնորհիվ»: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278: Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանական խորհրդային հանրազիտարանը նույնպես ներկայացնում է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին օսմանյան կառա-

Խորհրդային Ադրբեջանում են հրատարակվել մարքսիստական գաղափարաբանության դիրքերից թուրքական սոցիոլոգիայի քննադատությանը նվիրված Յուսիֆ Ռուստամովի հրապարակումները³²:

Հիշարժան են նաև խորհրդային շրջանի թուրքագետ-պատմաբաններ Ա. Ս. Տվերիտինովայի³³ Ի. Լ. Ֆադեևայի³⁴, Ա. Դ. Ժելոյակովի, Մ. Ս. Իվանովի³⁵, ուսումնասիրությունները: Օսմանյան կայսրության մայրամուտի, «անցումային» և հանրապետական շրջաններում թուրք գրականության պատմության, թուրքականության գաղափարախոսության՝ գե-

---

վարության՝ հայերի նկատմամբ իրականացրած ցեղասպանության քաղաքականության՝ զանգվածային ջարդերի, ավելի քան 1.5 միլիոն հայերի ոչնչացման, 600 հազար հայերի՝ Միջագետքի անապատները քշվելու ու նրանց մեծ մասի զոհվելու, 300 հազար հայերի՝ Ռուսաստանում օթևան գտնելու, փախստականների մի մասի՝ Մերձավոր Արևելքի, Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրներում ապաստանելու փաստերը: Տե՛ս «Азербайжан совет энциклопедиясы», чилд 4, Бақы, 1980, стр. 84, տե՛ս նաև Մ. Հակոբյան, Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ժխտման միտումները ժամանակակից Ադրբեջանում, «Միջազգային հարաբերություններ. հայկական աշխարհ», թիվ 1, ապրիլ, 2010 թ., էջ 56-59:

³² Մասնավորապես տե՛ս Юсиф Рустамов,- Современная турецкая буржуазная социология (критический очерк), Баку, 1967; его же: Ислам и общественная мысль современной Турции, Баку, 1980.

³³ А. С. Твертинова, младотурки и пантюркизм, - «Краткие сообщения Института Востоковедения АН СССР», XXII, 1956, стр. 69-70.

³⁴ И. Л. Фадеева, Официальные доктрины в идеологии и политике османской империи, (османизм-панисламизм): XIX-начало XXв. Москва, «Наука», 1985, стр. 18, 26, 200, 207, 219. Ее же, Концепция культуры и цивилизации турецкого философа Зии Гекалпа. - «Народы Азии и Сборники», 1982, н. 1, Ее же,Об эволюции светских тенденций в социально-политическом развитии Турции. К постановке вопроса.-Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока, Москва, 1982, стр. 88.

³⁵ А. Д. Желтяков, Печать в общественно - политической и культурной жизни Турции (1729-1908), Москва, 1972. А. Д. Желтяков, С. М. Иванов, Исторические корни политики этатизма в Турции (Постановка проблемы). - Тюркологический сборник - 1978, Москва, 1984.

դարվեստական գրականության ու հրապարակախոսության մեջ արտացոլման, կոնկրետ գաղափարախոս-պոետ Ջիյա Գյոքալփին անդրադարձել են գրականագետ-թուրքագետներ Լ. Ալկանան և Ա. Բաբանը³⁶:

Լեյլա Ալկանայի կարծիքով Ջիյա Գյոքալփի մշակութաբանական ու լեզվաբանական ծրագրերի քննադատությանն է ուղղված մասնավորապես Օմեր Մեյֆեդդինի³⁷ «Գիտելիքների օջախներ» նովելաշարի երգիծանքը³⁸: Ըստ ճանաչված թուրքագետ-գրականագետի՝ «Իր բազմաթիվ տեսական աշխատանքներում Գյոքալփը փորձում էր ապացուցել, որ ազգը հավերժ գոյություն ունեցող միասնականություն է: Նրա գլխավոր հատկանիշը սերնդեսերունդ փոխանցվող արտապատմական գիտակցությունն է, որն արտահայտվում է արյան, հավատի, մշակույթի, լեզվի միասնության մեջ: Այդ գիտակցությունը, պնդում է պանթուրքիստ փիլիսոփան, կարող է գոյություն ունենալ նաև չարթնացված, նիրհող վիճակում, ինչպես, օրինակ, այն ժողովուրդների մոտ, որոնք կոչված են բնակեցնելու ապագա «թուրքական պետությունը», իսկ այդպիսիք էր նա համարում Թուրքեստանի, Պովոլժիեի, Կովկասի, Ղրիմի և Ալթայի ժողովուրդներին: Անհրաժեշտ է նրանց ներշնչել այդ գիտակցությունը:

Ներշնչման միջոցների համակարգում պանթուրքիզմի գաղափարախոսն ամենամեծ դերը հատկացնում էր լեզվին: Այստեղից էլ գալիս էր ձգտումը (ինչպես և օսմանիստների

---

³⁶ Л. О. Алькаева, Эволюция образа главного героя турецкой литературы конца 19-ого начала 20-ого века, Москва, 1960, Ее же, Сюжеты и герои турецком романе (Конец IX- начало XX века), Москва, «Наука», 1966, 186 стр., Л. Алькаева, А. Бабаев, Турецкая литература, Москва, 1967.

³⁷ Օմեր Մեյֆեդդինի (1884-1920), նրա և Ջիյա Գյոքալփի առնչությունների մասին տե՛ս Ալ. Սաֆարյան, Ջիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները», էջ 61-63:

³⁸ Տե՛ս Լ. Օ. Алькаева, Сюжеты и герои турецком романе (Конец IX- начало XX века), стр. 125-126:

մոտ) վերափոխել լեզուն, ստեղծել միասնական «համաթյուրքական լեզու»՝ հին թյուրքական լեզուների և բարբառների հիմքի վրա»³⁹:

Քեմալականների վրա Ջիյա Գյոքալփի գաղափարների ազդեցության հիմնահարցին է անդրադարձել Ա. Ա. Ալիևը⁴⁰: Նա շեշտել է, որ թյուրքական հասարակության մեջ խորապես արմատավորվել է ազգային գերազանցության զգացումը, ինչը գաղափարախոսական հենք է հանդիսանում թյուրքական մեծապետական շովինիզմի համար, իսկ Ջիյա Գյոքալփի գաղափարները Թուրքիայում պրոպագանդվել են ոչ միայն ազգայնամոլական կազմակերպությունների, այլև կառավարության կողմից⁴¹:

Գյոքալփին առանձին անդրադարձներ հանդիպում ենք նաև խորհրդային հետազոտողների՝ «վերակառուցման» շրջանի հրապարակումներում. Յու. Վ. Դյատլովի «Թուրք փիլիսոփա Ջիյա Գյոքալփի ազգայնական դոկտրինի որոշ ասպեկտներ» հոդվածում փորձ է արվում կրկին մարքսիզմի դիրքերից քննել «թյուրքյուլյուքի հոր» մշակութաբանական հայացքները և դրանց վրա Ալֆրեդ Ֆուլյեի և Էմիլ Դյուրքհեյմի ազդեցության հարցերը⁴²:

Ռուս ու խորհրդային թյուրքագետ-լեզվաբաններն էլ բազմիցս, բայց հպանցիկ անդրադարձել են թյուրքերենի բարե-

---

³⁹ Նույն տեղում, էջ 125: Ճշգրտենք, որ գյոքալփյան հայեցակարգը ենթադրում էր որպես «համաթյուրքական լեզու» պարտադրել կոնկրետ Ստամբուլի խոսակցական թյուրքերենը, որն հիրավի տվյալ ժամանակաշրջանում գրական լեզվի կարգավիճակ չէր ստացել անգամ «բուն» Թուրքիայում:

⁴⁰ Տե՛ս Ա. Ա. Алиев, Роль националистических идей Зии Гекалпа в формировании идейно — политической платформы кемализма. - Вестник Ленинградского университета, Ленинград, 1982, н. 20, вып. 4, с. 41-47.

⁴¹ Տե՛ս նույնտեղում, էջ 46:

⁴² Տե՛ս Ю. В. Дятлов, Некоторые аспекты националистической доктрины турецкого философа Зии Гекалпа, в. кн. — Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура, «Наука», Главная редакция восточной литературы, Москва, 1990, стр. 322-335.

փոխման փորձերին, Թանգիմաթի և երիտթուրքական հեղափոխության դարաշրջանների հետ կապված «Նոր օսմաներենի» (Yeni Osmanlica), քեմալականության հետ կապված «լեզվական հեղափոխության» (Dil Devrimi), Օսմանյան կայսրության փլուզման ու Թուրքիայի Հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանում ծավալված լեզվական գործընթացներում (մասնավորապես «պուրիստների» և «օրթոդոքսների» բանավեճում) Զիյա Գյոքալփի խաղացած դերի հիմնահարցերին⁴³:

Զիյա Գյոքալփի «Թյուրքականության հիմունքները» գիրքն ամբողջությամբ ռուսերեն չի հրատարակվել, նախկին Խորհրդային Միությունում թուրքիզմի և պանթուրքիզմի վերոհիշյալ մանիֆեստի մասին կոնկրետ բնագրագիտական հետազոտություն չի գրվել: Միաժամանակ ռուսաստանյան, խորհրդային արևելագետների, ինչպես նաև առավելապես նրանց աշխատանքների վրա հղումներ տվող հետխորհրդային երկրների գիտնականների մի շարք ուսումնասիրություններում քիչ չեն ակնհայտ թյուրըմբռնումները՝ կապված այն հանգամանքի հետ, որ անգամ հեղինակավոր օսմանագետները և թուրքագետները հաճախ խոսել են Զիյա Գյոքալփի և նրա «Թյուրքականության հիմունքները» գրքի մասին՝ ոչ թե համապատասխան հղումներ կատարելով բնագրին, այլ հենվելով ուրիշ ուսումնասիրողների աշխատանքների վրա: Մասնավորապես այնպիսի ազդեցիկ օսմանագետ-պատմա-

---

⁴³ А. Н. Баскаков, Н. П. Голубева, А. А. Кямилаева, К. М. Любимов, Ф. А. Салимзянева, Р. Р. Юсипова, Турецко-русский словарь. (Предисловие. Из истории турецкого языка), Москва, Изд. „Русский язык“, Институт Востоковедения АН СССР, 1977, стр. 6-8, А. Н. Кононов, Очерк истории изучения турецкого языка, Москва, 1976, стр. 68-69, 75, Его же К истории формирования турецкого письменно-литературного языка. – Тюркологический сборник — 1976, Москва, 1978, Л. Н. Старопстов, Из истории становления турецкого литературного языка (Османский период), - Современные литературные языки стран Азии, Москва, 1965, стр. 192-206.

բան, ինչպես պրոֆ. Յու. Աշ. Պետրոսյանը, գրելով պանթյուր-քիզմի զինանոցում օսմանիստական ու պանիսլամիստական գաղափարների և հիմնադրությունների պահպանման մասին ու հղում կատարելով մեկ այլ ճանաչված խորհրդային պատմաբանի՝ Ա. Ս. Տվերիտինովայի հոդվածի վրա, ընդգծում է, որ Զիյա Գյոքալփը գրել է. «Գաղափարախոսական առումով մենք պյուրալիստներ ենք. Մեր ազգային գաղափարախոսությունը թյուրքականությունն է, մեր միջազգային գաղափարախոսությունը՝ իսլամականությունը, միաժամանակ մենք հանդիսանում ենք օսմանականության գաղափարների կողմնակիցներ...»⁴⁴: Մինչդեռ ակներև է, որ արդեն Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած ջախջախիչ պարտությունից հետո Մուստաֆա Բեմալի մերձակա զինակիցը դարձած ու նրա ռեֆորմների տեսական հենքը ձևավորող Զիյա Գյոքալփը հանդես էր գալիս օսմանականության (Osmanlılık) գաղափարախոսության ջախջախիչ քննադատությամբ, ինչն այլ կերպ չէր էլ կարող լինել սուլթանաթի, ապա և խալիֆաթի վերացման տարիներին⁴⁵: Ավելի կոնկրետ՝ «Թյուրքականության հիմունքները» աշխատության առաջին մասի առաջին գլխում, անդրադառնալով թյուրքականության պատմությանը, հեղինակն արդեն միանշանակորեն ու ցուցադրաբար պնդում էր, որ օսմանիզմի կողմնակից երիտթյուրքերն իրականում «կոսմոպոլիտ» էին,

---

⁴⁴ Տե՛ս և հմմտ. А. С. Твергинова, Младотурки и пантюркизм, - «Краткие сообщения Института Востоковедения АН СССР», XXII, 1965, стр. 69-70, Ю. А. Петросян, Турция,- Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX-начало XX в.), Очерки по истории общественной мысли народов Востока, «Наука», Главная редакция восточной литературы, Москва, 1973, стр. 55, 57:

⁴⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ալ. Սաֆարյան, «Օսմանյան մոդելի» քննադատությունը Զիյա Գյոքալփի «Թյուրքականության հիմունքները» աշխատությունում, «Իրան-Նամե-Արևելագիտական հանդես», հ. 3-7, 2001, էջ 1-6, նույնի Զիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները», էջ 51, 111-119, 122-123:

իսկ պանիսլամիստները՝ «ուլտրամոնտեն», և այդ «երկու հոսանքն էլ երկրի (Թուրքիայի - Ա. Ս.) համար վնասարար են» ("Osmanlı[cı]lar kozmopolit, ittihadı islâmcılar ise ültramonten idiler./ Her iki cereyan da memleket için muzirdir. ")⁴⁶: Անշուշտ, փաստ է և այն, որ Զիյա Գյոքալփը մինչև վերջ էլ անսասան մնաց իսլամական գործոնը թյուրքականության շահերին ենթարկելու դիրքերում⁴⁷:

Ակնհայտ է, որ չնայած համապատասխան հրապարակումների համեմատաբար մեծ թվին ու թվացյալ թեմատիկ բազմազանությանը՝ Զիա Գյոքալփին, պանթուրքիզմին, թուրքիզմին, թուրք գրականության մեջ գաղափարախոսական հոսանքների արտացոլման ու հարակից հիմնահարցերին նվիրված խորհրդային արևելագետների, փիլիսոփաների, պատմաբանների, գրականագետների և լեզվաբանների հետազոտություններին, որպես կանոն, բնորոշ էին «մարքսլենինյան» գաղափարախոսության պարտադրած մեթոդաբանությամբ ու նախկին ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքական կուրսի «մակընթացությունների և տեղատվությունների» հրամայականներով պայմանավորված կաղապարները և առավել սուր հարցադրումներից խուսափումը:

---

⁴⁶ "Türkçülüğün Esasları", s. 10.

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 117-119:

СОВЕТСКИЕ ВОСТОКОВЕДЫ – О ЗИЕ ГЕКАЛЬПЕ

Александр Сафарян

(резюме)

В статье анализируются публикации советских и российских тюркологов, историков, литературоведов, лингвистов (В. А. Гордлевский, А. Н. Кононов, А. С. Твертинова, Ю. А. Петросян, Л. О. Алькаева Э. Ю. Гасанова, Ю. В. Дятлови др.) о виднейшем идеологе тюркизма (*türkçülük*) Зие Гекальпе (1876-1924) и его влиянии на формирование кемализма.

SOVIET ORIENTALISTS ON ZIYA GÖKALP

Alexander Safaryan

(summary)

The paper deals with several publications by Soviet and Russian turkologists, historians, linguists such as V. Gordlevskij, A. Kononov, A. Tveritinova, Yu. Petrosyan, Yu. Dyatlov, E. Hasanova, L. Alkaeva devoted to the famous ideologist of *Türkçülük* Ziya Gökalp (1876-1924) and his influence on the formation of Kemalism.